

KŐBŐL KÉSZÜLT SÍRJELEK A KIS-KÜKÜLLŐ ÉS A NYÁRÁD MENTÉN

Az utóbbi időben megsaporodott a temetőkkal foglalkozó tanulmányok száma. Elsősorban a néprajzi szakirodalom fordult megújult érdeklődéssel e témakör felé. Több új szempont merült fel, főleg a sírjelek vizsgálatával kapcsolatosan. Így többek között megváltozóban van egy korábban általánosan elfogadott nézet, miszerint a temetők sírjelei eredetileg és általánosan fából készültek, és a fejfák, kopjafák állításának szokását fokozatosan váltja fel a kőből készített sírjelek alkalmazása. Ez a folyamat a városok temetőiben korábban, falvakon később, van ahol csak napjainkban következett be. Ebben a változásban a kutatók jórésze a polgárosodás, a társadalmi emelkedés megnyilvánulását látta. Valóban sok helyen volt megfigyelhető és figyelhető meg ma is ez a folyamat, de úgy tűnik, nem általánosítható. E szerint a falusi temetőkből nagyjából a múlt század közepétől számíthatóan fokozatosan kiszorulnak a helyi faragók fejfái, kopjafái, és helyüket a városokon (ritkábban falvakon) működő sírkőfaragó mesterek síremlékei foglalják el. Ezért a falusi temetők sírkövei, mint polgári hatásra alakult újabb keletű formák, a népművészet tanulmányozóinak érdeklődésére alig tarthattak számot; a művészettörténészek pedig csak a temetők nevezetes alkotásaira figyeltek fel. Hozzá tartozik a képhez, hogy a fejfák, kopjafák gazdag formaváltozatot felmutató világában a rendszerint szerényebb méretű és tagoltságú sírkövek nem keltettek feltűnést.

A Kis-Küküllő és Nyárád mentén (Erdély, Románia), pontosabban e folyók középső és részben felső szakaszán elhelyezkedő falvak temetőiben sírköveket találunk, és fejfa állításának szokásáról a hagyomány nem tud. Erre két magyarázat lehetséges; vagy generációkkal korábban megszűnt a fejfás temetkezés szokása, vagy mindig is követ használtak sírjelként. Ez utóbbi feltevést látszik igazolni a temetők alaposabb vizsgálata. A környező területeken, a Küküllő alsó folyása mentén, fentebb a forrásvidék hegyei között levő falvakban, távolabb a Maros mentén és a Mezőségen korábban általánosan, ma is sok helyen fejfás temetkezés van szokásban. Sem etnikai, sem kulturális-vallási különbségekkel nem magyarázható a sírjel állításának szokásában mutatkozó eltérés, lévén néprajzilag, történelmileg egységes terület. A jelenségre a magyarázat – úgy vélem – egyszerű: a szóban forgó falvak olyan területen helyezkednek el, ahol bőven található alkalmas anyag, olyan kő, mely könnyen formálható, sőt minden alakítás nélkül is felhasználható sírjelként. Terméskőnek nevezik erre felé ezt a homokkőfajtát, melynek előfordulási területe 20–25 km széles sávban húzódik, átszelve a Nagy- és Kis-Küküllő,

a Nyárad és mellékvezeinek völgyeit, nagyjából párhuzamosan a Görgényi havasok és a Hargita hegyvonulataival. Kisebb-nagyobb, változatos formában előjövő darabjait gyakran forgatja ki szántás közben az eke. Nagyobb tömegben patakmedrekből, megcsúszott hegyoldalakból, „svadásokból” kerül elő, sokszor szabályos gömb vagy lekerekített táblaszerű formákban. Egy nagykendi adatközlő szerint „aki sírkövet akart, elment a csöbi patakhoz, kikeresett egy jóformájú lapos követ, szekerrel hazahozta és az lett a sírkő”. Sok mindenre felhasználják. Kapuoszlopnak, kerékvetőnek, árkon áttéve híd-nak; a nagyobb, szabályos, kerekded darabokból az udvarra kőasztal készül, stb. Sírkőnek hosszúkás, lapos vagy oszlopszerű köveket választottak; a gyereksírokhoz 70–80 cm magas, 30–40 cm széleset, felnőtteknek nagyobb méretűt, gazdagabb, tekintélyesebb ember sírjára meglepően nagy darabokat helyeztek. A régebben állított köveken ritkán láthatók alakítás nyomai, a követ természetes formájában alkalmazták (az egészen régieken, a 18. sz. előtt, sem feliratot, sem évszámot nem találunk), e században mind gyakoribb, majd általános a szabályosra (rendszerint félkörív) faragott, formailag tagolt, bemélyített részekkel, kiugrásokkal, párkányzatokkal ellátott sírkő. A köveket színeztek is, ez főleg a századforduló évtizedeiben volt szokásos.

E vidék sírjeleivel kapcsolatos írásos adatot nem sikerült találni. A temetőkre vonatkozóan is csak a 17. sz. végéről, illetve a 18. századból vannak adatok. Ezekből a főként egyházi vonatkozású jegyzőkönyvekből, rendelkezésekből arra következtethetünk, hogy korábban általános, sőt kötelező lehetett a „cinteremben”, vagyis a templomokat övező fal vagy kerítésen belüli temetkezés. Ezek a rendelkezések ugyanis tiltják, vagy csak fizetség ellenében engedélyezik az elhunytak cinterembe való elhelyezését. A rendelkezéseket indokolhatta a cintermi temetők telítettsége, és az is, hogy a sírok mélyítésével veszélyeztették a templomok alapfalainak, illetve a sokhelyen védelmi célokat is szolgáló cinterem falaknak épségét. Hogy a korábbi évszázadokban, és főleg a kereszténység felvétele előtt hol lehettek e falvak temetői, azt esetleg régészeti kutatások kimutathatják, de hogy milyenek lehettek a sírjelek, azt nem valószínű, hogy rekonstruálni lehetne. A temetésről szóló első rendelkezések (Kálmán király törvényei) a temetés helyéül a templom csarnokát jelölik meg. Feltehetően már Szent István rendelkezhetett a keresztény temetéssel és temetőikkel kapcsolatban, és ez minden bizonnyal a korábbi pogány szokások eltűnését, temetőhelyeiknek megszüntetését jelenthette. Az új temetőhelyek a templomok és közvetlen környékük. Templom viszont igen kevés épült, és számuk is lassan szaporodott. A Felső-Nyárad melletti Berekeresztúr 14. sz. elején épült templomához még a 17. sz. folyamán is hat község tartozott: Bere, Kendő, Márkod, Mája, Magyarós és Selye. Nehéz elképzelni, hogy ezekből a falvakból a keresztúri templomba szállították volna a halottakat, ezt az akkori útviszonyok, és néhol a tekintélyes távolság igencsak megnehezíthette. Lennie kellett tehát a templommal nem rendelkező falvakban is temetőnek. Az is feltételezhető, hogy a temető helye ezekben a falvakban megtelepedésük óta nem változott. A régi (14. sz.) templomokkal rendelkező falvak temetői ma is közvetlenül a cinterem környékén helyezkednek el (Vaja, Nyárádszentlászló, Berekeresztúr, Nyárádszentanna, Szentsimon, Nagykend, Szentdemeter, Énlaka stb.), míg a későbbi évszázadokban épült templomok környékén nincs temető, illetve attól távolabb van. A régi templomok temetői minden bizonnyal a cintermeket „kinőve” terjeszkedtek tovább, a környező földeket a temetőhöz kapcsolva. Az újabban épült templomokhoz viszont, melyek rendszerint a falu közepén helyezkednek el, már nem

csatoltak temetőt, illetve nem nyitottak új sírokat. Havadtőn például a templom az 1870-es években épült, de a temetőjében ennél jóval korábban datált sírkövek találhatóak.

Elhelyezkedésük szerint három temetőtípus különböztethető meg a Kis-Küküllő és Nyárad menti falvakban: – többségük a falutól távolabb található déli, délkeleti fekvésű, falura néző meredek hegyoldalon; – több helyen a templom körül van a temető, mintegy a cinterem folytatásaként; – vannak községek, ahol a kétféle temetőtípus mellett családi temetők is vannak, rendszerint a kertek végében (Nagykend, Havadtő, Kelemenelke).

Miért fontos a sírjelek alakulása szempontjából a temetők elhelyezkedésének kérdése? Azért, mert befolyásolhatta a sírjel állításának gyakorlatát. Ha a kereszténység felvétele előtt szokás volt sírjel állítása, azt bizonyosan nem örökíthették át a templomok körüli temetők. De kérdés, hogy egyáltalában volt-e szükség és volt-e lehetőség a cintermekben sírjelet állítani? – hiszen az eltávozottat védelmezték a falak, szent helyen nyugodott, és az aránylag szűk tér nem is igen tette lehetővé a sírjelek felállítását. (Különösen, ha a templomot védelmi célokra is használták.) Más a helyzet a templom nélküli falvak temetőiben. Itt elképzelhető valamilyen folytonossága a temetés és a sír körül alkalmazott tárgyakkal, mint ahogy tudjuk, hogy sok ősi szokás, hiedelem öröklődött át a halállal, halottal és a temetéssel kapcsolatosan. (A sírok tájolása például, mely azonos a 10–11. sz. pogány temetőinek tájolásával, az arc keletre néz, míg a templom körüli temetőkben a halottat arccal az oltár, a templom felé helyezik a sírba.) A templomtól távoli temető – habár kereszt jelölte – mégiscsak kiszolgáltatottabb, védtelenebb lehetett, szükség lehetett mágikus erejű jelekre, melyek a hiedelmek szerint védték a túlvilágra költözőtet a gonosz hatalmaktól, biztosították nyugalmát, és kisértő visszatérésüket akadályozták. A temető a falutól távolabb a másvilágra távozottak külön települése, körülhatárolt földdarab, földből, kőből, fából, növényekből alakított rendszer. A tér e részére külön szabályok érvényesek. Nehezen képzelhető el, hogy egy hagyományokkal rendelkező közösség minden látható jel nélkül hagyja temetőjét, ne különítse el, ne jelezze halottainak nyugvóhelyét.

A fából készült sírjelek néhány évtized alatt elkorhadnak. A kő tartósabb anyag, bár az említett homokkőfajta a víz és a fagy könnyen pusztítja. A kövek jórésze azonban idővel lassan a föld alá kerül és így épségben marad. Ebből arra következtethetünk, hogy a temetőkben, hol feltételezés szerint mindig kőből készült sírjeleket alkalmaztak, több száz éves darabok is megmaradhattak. Azonban a vésett évszámok alapján kétszáz évesnél régebbi követ alig találunk. A legrégebbi datált kövek az 1770-es évekből valók. Ez azt is jelentheti, hogy régebben nem helyeztek jelet a sírokra, illetve mégiscsak fából készült sírjelek lehettek, melyeket ezen a területen a 19. sz. elején váltott fel a sírkő. Jelöletlen sírok gyakran megfigyelhetők, főleg a századfordulót megelőző évtizedekben, de még az 1900-as években is, bár a sírok többségét mindenhol jelöli kő. (Érdekes, hogy a cigányok, akik a falu temetőjén belül, vagy azzal határosan külön temetkeztek, sírjaikat nem jelölik, és a sírok gondozása is csak néhány évtized óta figyelhető meg.) A sírok jelöletlenül hagyása, azt hiszem, nem szokás kérdése, nem régebbi hagyomány megőrzése, hanem egyedi okai lehetnek, érzelmi, gazdasági vagy egyéb indítékok. Gyakran megfigyelhető, hogy a temetés és a sírjel-állítás között több év, néha évtized is eltelik. Általános szokás azonban, hogy a temetés utáni évben helyeznek sírkövet a sírra.

Azokon a vidékeken, ahol fejfás temetkezés figyelhető meg – a Kis-Küküllő mente

alsó részén Balavásártól lefelé, vagy a felső szakaszon Szovátától felfelé elhelyezkedő falvakban —, kiveszőben vannak a fejfák, és helyükbe sírkövek kerülnek. Ezeknek a köveknek azonban formája és anyaga is különbözik a homokkő előfordulásának területén levő falvakétól. A hegyekhez közel levő falvak: Szováta, Parajd, a két Sófalva, Korond temetőiben andezit, vagy trachitból faragott síremlékek találhatóak, melyeket csak megfelelő szerszámmal és szakértelemmel rendelkező mester tud kifaragni. Ezek a kemény kőből faragott síremlékek az 1920–30-as évektől számíthatóan terjednek el, és sokat látni belőlük a homokkő-övezet falvainak temetőiben is, főleg a gazdagabb, tekintélyesebb, vagy a falvakban lakó iparos és értelmiségi családok sírjain. (Sóvárad, Kibéd, Makfalva, Nyárádmagyarós, Nyárádselye stb.) A sírjel anyagának megválasztása részben gazdasági okoktól, részben a szokások megváltozásától függ. A szegényebb réteg általában tovább ragaszkodik a régebbi formákhoz, mint a tehetősebb gazdák, a főútvonaltól, városoktól távolabb levő falvak hagyományörzőbbek, mint az iparosodó vagy városiasodó községek. A sírjelek anyagának és formájának megváltozása azonban nemcsak a fejfás temetőkben figyelhető meg, hanem ott is, ahol homokkőből készült sírjelek voltak. A változás azonban itt jóval később, nagyjából a második világháborút követő években válik általánossá.

Az 1700-as évektől kezdve évtizedről évtizedre mind több és több faragott sírkövet találunk a temetőkben. Ez nem csupán a lakosság számának gyarapodásával magyarázható, hanem azzal is, hogy a feliratos sírjelek állításának szokása fokozatosan válik általánossá. Ez azt is jelentheti, hogy korábban vésett és írás nélküli kő lehetett a sírjel, melyet esetleg fehérre meszeltek, vagy vörösre színeztek (erre több jel utal) és a feliratok, évszámok alkalmazása a korábban állított földesúr, pap, mester számára készült síremlékek hatására terjed el. Ilyen sírkövek vagy a templomok falába helyezett sírfeliratok gyakran láthatók, melyek a 16., 17. században készültek (Nagykend, Gyulakuta stb.). A felirat, jelzés nélküli kövek sírjelként való alkalmazását igazolják azok a szabályos formájú homokkő-darabok, melyek a régi temetőkben gyakran láthatók, és amelyek főleg újabb sírok mélyítésekor kerülnek felszínre. Ezekben a köveken sem idomítás, sem vésés nyomai nem láthatók, de gyakran megfigyelhetők fehér (mész) vagy vörösésbarna elszíneződések nyomai. Feltételezhető, hogy a feliratok, vésetek alkalmazásának elterjedése idején ezeket, a már korábban a temetőkben elhelyezett köveket látták el feliratokkal és vésetekkel, és így az újabb szokásnak megfelelő sírjelekhez jutottak. A régi sírkövek átfaragása több helyen megfigyelhető (Nagykend) és sajnos az is, hogy a temetők régi köveit elszállítják és egyéb célokra használják.

A 18. sz. végén elhelyezett köveken ritkán találunk a rövid feliraton és évszámon kívül egyéb vésetet. A feliratok is sok helyen kuszák és bizonytalanok, gyakoriak a rövidítések, kihagyások, hibásan alkalmazott írásjelek. A 19. sz. elejétől általánossá válik a kő felső részén, vésett vonalakkal kialakított virágmotívum, mely rendszerint tulipánra emlékeztető erősen stilizált elemekből áll. Ennek a motívumnak szinte falvanként jellemző formái alakulnak ki, sok helyen virágtövé, edényből kinövő virággá gazdagodva, vagy körökkel, rozettákkal kombinálva (Nagykend, Szövérd, Vaja, Kibéd stb.). Ez azt jelzi, hogy minden falunak megvolt a maga faragó embere, vagy esetenként a családtagok készítették a sírjeleket. A feliratok és a motívumok vézése a fafaragásból ismert szerszámokkal és technikával készült, az ezekben az évtizedekben elhelyezett kövek a maguk természetes formáját őrzik, és csak ritkán találkozunk alakítás nyomaival. Nagyjából a

múlt század közepén alakul ki néhány helyen a kő anyagának megfelelő megmunkálási technika és figyelhető meg kőfaragó szerszámok használata (Szentháromság, Nyárad-szereda, Havadtő, Makfalva). Ezek a falvak lassanként sírkőkészítő központokká válnak, ahol esetenként több család is foglalkozik sírkőfaragással. Ma már nem tudhatjuk, hogy ezek a falusi sírkőfaragók városi (Marosvásárhely, Segesvár) mestereknél tanultak-e, vagy rátermettségük, tehetségük révén maguk ismerkedtek meg a kőfaragás fortélyaival.

Az általuk készített sírkövek nem csak a megmunkálás technikájában különböznek a korábbi formáktól, hanem a motívumok gazdagságában, és főleg a kő formájának kialakításában, a felületek tagolásában. Az 1840–50-es évektől meglehetősen sok sírkő ismeretes, melyek jellegzetességei, egyéni jelei gyakorlott kőfaragóra utalnak. A kövek előfordulási helyei kirajzolják a kőfaragók tevékenységének hatósugarát. Megfigyelhető, hogy elsősorban lakóhelyük, azon belül is főleg saját családjuk számára dolgoztak, és csak lassan válik munkájuk szélesebb körben ismertté. Ez arra utal, hogy nem hivatásos kőfaragók, hanem olyan gazdálkodók, akik a korábbi gyakorlathoz hasonlóan, szűkebb környezetük számára kezdtek köveket faragni, majd ismereteiket fokozatosan gyarapítva, többé-kevésbé specializálódtak. Lakóhelyüktől távolabb került munkáikat főleg tekintélyesebb sírokon láthatjuk, papok (földbirtokosok, postamesterek stb.). Néhány fennmaradt adat szerint kész sírköveket is szállítottak, de az is előfordult, hogy a megrendelőnél dolgoztak napokig, míg a sírkövet elkészítették. Egy nagykendi adatközlő szerint: „a kőíró Kerekes Havadtőről eljött Nagykendre és a csöbi patakából szekérral hazahozott követ otthon a csűrbe készítette el. 3–4 napig dolgozott, kidolgozta szépen a meghagyott szöveg szerint és be is festette. 1933-ban 200 lejért csinált egy sírkövet ... a kőíró tudta, hogy milyen virágot faragjon, nem kellett neki mondani.”

Megállapíthatjuk, hogy a múlt század első felében dolgozó falusi kőfaragó mesterek, a régebbi hagyományokból kiindulva, azt továbbfejlesztve, gazdagítva, stílust teremtettek. A különböző hatásokat, egyéni leleményeket és a közösség értékrendjét ötvöző, egymásbaolvasztó stílus egyúttal új népművészeti műfaj kialakulását is jelentette. Nevezhetjük népi szobrászatnak is.

A múlt században kialakult sírkőkészítő központok közül egyik legjelentősebb Havadtő. A falu a Kis-Küküllő mentén fekszik, a Havad patak torkolatánál. A Marosvásárhely–Szováta országút átmege a falun. Lakói református vallású székelyek. Kis község, lakóinak száma 8–900 fő. A Küküllő itt kiszélesedő völgyében mezőgazdasággal, állattartással foglalkoztak, a falut övező hegyhátakon szőlőskertek találhatók. Határában bőven fordul elő a már említett homokkő, mellyel régóta kereskednek is. Erre utal egy 1862-ből való presbiteri határozat: „senki követ ne hordjon kereskedés végett, míg az egyház kőkerítése meg nem lesz.” Általános jelenség e vidéken, hogy a falvak valamilyen kiegészítő foglalkozásra, háziiparra specializálódnak. Balavásár, Kis- és Nagykend a boráról volt híres, a kibédiek a hagymatermesztésről, a makfalviak lent természetettek nagyobb mennyiségben, a havasokhoz közelebb levő falvak gyümölcsrel, faszénnel, farruval kereskedtek; Siklódot, Sóvárادت „szuszékdöngető” falvakkal neveztek, mert az őszi-téli hónapokban jóformán az egész falu kádárkodott, bútorokat, ládákat készítettek; Makfalván, Szolokmán, Küsmődön sok fazekas dolgozott régebben, Korondon ma is a fél falu fazekas. Az iparosodást a helyi adottságok tették lehetővé, ezzel magyarázható a havadtőiek sírkőfaragó tevékenysége is. Lehetséges, hogy régebben többen is foglalkoztak kőfaragással, de közülük két család vált ismertté, a Menyhárt és a Kerekes fa-

mília. Mindkét családnál öröklődő foglalkozás volt a sírkőkészítés. Kerekes János a múlt század végén, János nevű fia az 1920–40-es években volt széles körben ismert mester. A Menyhárt család három generációja ismert, Menyhárt Károly, a fia és András nevű unokája, aki 1952-ben halt meg.

A Havadtőn tevékenykedő kőfaragók közül a legjelentősebb Menyhárt Károly. Sem születésének, sem halálának évét nem ismerjük (az anyakönyvek hiányában) csak következtetni lehet későbbi adatokból, hogy az 1830-as évek elején születhetett. Egy 1848-as falunévsorban találjuk, hogy Menyhárt Mózes és Balog Borbálának van egy fia és egy lánya. A család a falu tehetősebbjei közé tartozhatott: Menyhárt Mózes 1841-ben az egyháznak 10 fr. kölcsönt ad, 1850-től a presbitérium tagja, 1871-ben egyházfű; nemcsak tehető, de értelmes, tanult ember is lehetett, ami kitűnik egy jegyzőkönyvi adatból: 1857-ben Menyhárt Mózeset a presbitérium megbízta az anyaegyházzal (Erdőszentgyörgy) való vitás ügyben a párciális gyűlésen való egyházi képvisellel 30 kr. napidíj mellett. Ezekből az adatokból arra következtethetünk, hogy Károly fiát nemcsak a falu iskolájába járathatta, hanem számára magasabb tanulási lehetőséget is biztosított. A faluban él egy halvány emlék arról, hogy Menyhárt Károly is (a faluból még többen) katonáskodott 1848–49-ben. Feltehetően ez az esemény szakíthatta meg tanulmányait (talán a marosvásárhelyi református kollégiumban). Az 1840-es évek elején kezdett sírköveket faragni, melyről pontos adataink vannak. Ez annak köszönhető, hogy (a sírkőfaragók közül egyedül) a nevét is rávéste az általa készített síremlékekre. Iskolázottságára utal az is, hogy 1852-ben a presbitérium Király István lévita mellé segédtanítónak nevezi ki. Még egy adatunk van és ez gazdasági helyzetére utal; 1866-ban gyűjtést rendeznek a templom orgonájára, amikor is a falu lakóit négy csoportba osztják vagyoni helyzetük szerint. Menyhárt Károly a II. csoportba, Menyhárt Mózes és György a III.-ba voltak beosztva.

Ha szemügyre vesszük a havadtői temető múlt század folyamán állított sírköveit, szembetűnnek a Menyhárt által készített faragások. Elsősorban a figurális ábrázolások lepik meg az embert, azok a kompozíciók, melyek közül néhányat a sírkövek hátsó síkjára farag. Gazdag fantáziájú, nyugtalan ember lehetett. A sírkövek között, melyeket ő faragott, nem találunk két egyformát. Nemcsak a felület komponálása, az alkalmazott ornamentika, de sokszor a betűtípus is más és más. Minthogy gyakran szignálta faragásait, könnyű kiválasztani az általa készítetteket, és ezek a jelzett kövek segítenek azonosítani a névjeggyel el nem látottakat is. Ha időrendbe állítva vizsgáljuk faragásait, kiderül, hogy közel ötven éven át készített sírköveket a havadtői temetőben, és bizonyára sokat ezenkívül a környező falvak megrendelőinek is, bár eddig névjegyével ellátott követ máshol nem sikerült találni.

Az eddig megtalált sírkövek közül az első, melyen készítőként nevét találjuk, az 1843 (45?)-ös évszám áll. (30. kép) A kő felső része töredezett és az évszámból is csak kevés részlet figyelhető meg, de összehasonlítva a korábban készített sírkövekkel, a valószínű dátum 1843. Hasonlóan komponált követ 1841–42-ből többet is sikerült feltárni, és bár ezek nem szignáltak, a részletek alapján feltehető, hogy Menyhárt Károly a készítőjük. (29. kép) Lehetséges az is, hogy a korábban készült köveket mások faragták, és Menyhárt stílusukat – a hagyományos ornamentikát – átvéve kezdte el sírkőfaragói működését.

A következő, általa készített sírköveken már 1851-es évszám áll. Közben nyolc (hat)

év telik el, az iskolai évek és a szabadságharc évei. Az 1851–52–53-as évekből meglehetősen sok követ találunk, melyeket Menyhárt Károly szignált, vagy feltételezhetően ő készített. Ezek a faragások önmagukban is bizonyítják a falutól távol töltött éveket. Megfigyelhető a szépen tisztán faragott betűforma, a komponálás és a faragástechnika biztonsága. Ezeket a követek kiforrott stílusérzékű, érdeklődő, gondolkodó és széles látókörű ember készítette. 1851-ből három kőről teszünk említést. Mindhárom lapos, eredeti (természetes) formáikat őrző homokkő, melyeken vésett vonalakból finoman mélyített ornamentika bontakozik ki. Kettőn, két kisgyermek számára készített követen, erőteljesen ábrázolt, stilizált koponya látható, az egyik (31. kép) a kő alsó részén, fölötté medailonszerű keretben helyezi el a feliratot, melyet szeszélyesen hullámzó szalag-véset fog közre. A másik (32. kép), kisebb követen, a koponya vésete felül helyezkedik el, a feliratot csúcsára állított háromszögbe komponálja, melynek két felső sarkába lefelé fordított virágokat véset. Mindkettőn MK monogram jelzi készítőjét.

A harmadik sírkő töredezett állapotban került elő (a legtöbb régi sírkő kidőlt az idők folyamán), felirat nem jelzi készítőjét, de bizonyosak lehetünk, hogy Menyhárt Károly az. Lehetséges, hogy néhány évvel később készült, mint ahogyan évszáma jelzi (1851 az eltemetett halálának éve), erre utal az ornamentika néhány jellegzetessége. Az emléktáblaszerű keretbe foglalt feliratot reneszánsz jellegű virágkoszorú övezi, felső részén stilizált koronával. Az ornamentika, különösen az alsó rész két tulipánszerű virága, erősen emlékeztet a környező falvak templomainak festett kazettás mennyezetein látható elemekre (Énlaka, Gyulakuta).

Az 1852. és '53. években készültek a legjellegzetesebb Menyhárt-faragások. Ekkor nevezik ki segédtanítónak, ami minden bizonnyal önbizalmának, tekintélyének megerősödését jelentette. Nem lehet véletlen, hogy kinevezésének évében, gondolhatóan halála jeléül, megfaragja Király István lévita sírkövét, aki csak 16 év múlva foglalja el végső helyét a kő alatt. Ez évben készíti el Taar Mihály emlékkövét is, aki viszont a felirat szerint még 1825-ben hunyt el. Mindkét sírkő szépen kidolgozott faragásaival, gondosan vésett betűivel tűnik ki. A Király István sírköve (35. kép) hagyományosabb. A címerekről ismert kardot tartó kar és a nyitott biblia általános, korábban alkalmazott jelképek, de a Taar Mihály kövének megoldása egyéni lelemény. (33., 34. kép) A kő előlapjának szépen komponált felső részén egy kéz látható, melyhez sugárszerűen hét darab, a paraszti életet jelképező eszköz csatlakozik. A kő hátsó lapját nagyméretű dombormű foglalja el, melynek minden bizonnyal jelképes tartalmát nehéz lenne megfejteni. A kompozíció közepén egy dús lombú fa látható, háromágú vastag gyökérrel, melynek jobb oldalán nagyszakállú, különös öltözetű öregember áll, kezében tekercs, melyre a kopások miatt ma már megfejthetetlen szöveget vésett készítője. Bal oldalon keretbe foglalt felirat: „Készítette Menyhárt Károly”, fölötté egy ülő (fekvő) szarvas domborműve és 1852-es évszám. Az ábrázolás sok naiv, archaikus vonást őriz (különösen a férfiak kialakításában), a fa viszont, különösen a lombkorona, szinte látványos hűséggel faragott. Nehéz lenne eldönteni, hogy faragójának olvasott-látott emlékképei, mitológiai, vallási képzetei, vagy fantáziájának egyéni megnyilatkozásai ábrázolódnak-e a domborművön, – az bizonyos, hogy e korból példa nélkül álló alkotás.

1853-as évszámmal három követ említünk. Egyiken sincs rajta készítőjének neve, csak feltételezhető, hogy ezeket is Menyhárt faragta. Az elsőn bonyolult ornamentika látható, alul elhegyesedő levelekkel, és olyan hullámzó vonalakkal, melyekhez hasonlóak

a 31. sz. képen vannak. A különös növénynév stilizált évszámot három-három kerekded húsos levél fogja közre, fölötte szív alakú véset. A felület mértani középpontjából bojtban végződő zsinórok kigyóznak szét a felirat betűi között. A betűk formája, főleg az „A” megtört kötővonala előfordul a korábban készített szignált köveken.

A következő, szabálytalan formájú és erősen kopott sírkövön nagyjából a kő körvonalait követő hatalmas madár szépen faragott alakja fedezhető fel (38. kép). Az alig olvasható szöveg a madár testén és körülötte látható. A dombormű a régi falusi porták kedvenc madarát, darvat ábrázol, mégpedig „ördarut”. Az ördaru a hiedelem szerint társai nyugalma felett úgy őrködik, hogy fellábával követ tart, mely ha a madár elalszik, leesik és felébreszti az őrködőt.

48-as honvéd lehetett a 25 évesen meghalt Dombrádi János, kinek sírkövére szuronyos puskát és kardot vésett készítője. A síremlék itt is őrzi a „terméskő” eredeti formáját.

Egy másik sírkő évszáma olvashatatlan, formája hasonlít az előzőhöz. A faragás stílusából ítélve az 1860-as években készülhetett. A felső részén korona, az alatta levő négyzetes mezőben mindkét kezében virágot tartó női (kislány) alak erősen megkopott domborműve látható.

1877-ből való a következő sajátos megoldású sírkő (37. kép). Tar János emlékére készült, ki a felirat szerint „jó honfi, hív férj, gondos gazda és Apa, 6 évig erélyes és kies Tornyunkat buzgó szorgalommal építtető Megye Bíró” volt. Feltételezhető, hogy az első hiteles portréábrázolás, mely parasztemetőinkben látható, ezen a kövön található. Különös az aszimmetrikus kőlap faragásának kompozíciója. Az arckép egy hatalmas félhold közepén helyezkedik el, melynek egyik csúcsa a templomtorny maktetszerű ábrázolásával érintkezik, a másik csúcsa mellett két egymás mellé helyezett szív látható, pontos képi kifejezőjeként a toronyépíttető gazdának és szerető családapának. A feliratot a félhold öblében helyezi el, sajátosan tagolt keretbe foglalva.

A havadtői temetőben (mint általában ezen a vidéken) a családoknak meghatározott helyük van, a családtagok egymás mellé temetkeznek. A meredek hegyvég déli oldalán elhelyezkedő temetőben, a hegy irányából határoló árok hossza mentén találjuk a Menyhárt család sírjait. Több sírkő látható egymás mellett, alul a régebben, felül a későbbben elhunytak emlékkövei. Egy kivétellel (az 1952-ben elhunyt Menyhárt András sírkőfaragó) a sírköveket Menyhárt Károly készítette. Közülük kettőt ismertetünk. Az egyik 1871-ben készült, magas, csúcsosan végződő emlékkő. Felső részén tagolt keretben helyezett edényből kinövő részarányos virágtő domborművű ábrázolása látható, alatta szokatlanul, körbe komponált felirattal. A másik ennél jellegzetesebb sírkövet az apja, Menyhárt Mózsés számára faragta 1885-ben (41., 42. kép). Ez is kétoldalon megfaragott kő, az előlapján, a legömbölyített csúcsban végződő, felső részén virágkoszorú közé helyezve címerszerű kompozíció, egy lúdtollat tartó kar és tintásüveg látható. A kő hátlapján kerek plakettbe helyezve Menyhárt Mózsés arcképe, alatta a magyar címerpajzs.

Még három sírkövet mutatunk be, melyek közül talán csak az egyiket készítette Menyhárt Károly, a másik kettő a fia, vagy más sírkőfaragó munkája. 1885-ben készült a Kerekes Pétert (a későbbi Kerekes sírkőfaragó familiából) ábrázoló síremlék (36. kép). Közel 2 méter magas terméskő, eredeti formáján a faragó nem változtatott. A kő felső részén élethűsége törekvő portréábrázolást látunk, melynek megformálása jóval naivabb, mint Menyhárt hasonló faragásai. Az arcmás körplasztikának tűnik, pedig volta-

képpen dombormű, melyet a kő kerekded felületére faragott rá készítője. A kő mérete, arányai emberi alakra emlékeztetnek, és ezt a hatást még fokozza a mell tájékára faragott babérágat tartó kéz. A derekánál mintha öv volna, egymás felé hajló levél-virág ornamentika, alul, a felirat alatt részarányos kompozícióban stilizált szőlőtöke ábrázolása látható.

Lovas huszár domborművét figyelhetjük meg a következő sírkövön (40. kép).

Az alak és a ló megjelenítése erőteljesebb, sematikusabb, mint a korábban készült faragások. A csigavonalban végződő íves keret és pikkelyszerű félkörökből alakított belső szegély (melyhez hasonlót a 35. sz. képen láthatunk), valamint az egész felület megformálása Menyhárt Károly munkáira emlékeztet. Elképzelhető, hogy a fia készítette.

Végül egy feltehetően e század elején készített sírkövet mutatunk be a havadtői temető több száz sírköve közül, melynek félkörívben záródó felső részén szürrealisztikus kompozíció látható: ökröcskék vontatta eke, fölötte lebegő, palástot viselő alakkal, aki bal kezében nyitott könyvet tart (39. kép). A dombormű tartalmát a felirat teszi érthetőbbé: „20 évig voltam pap, aztán gazda lettem, de a palástot soha le nem tettem”.

A Kis-küküllő és Nyárad mente „terméskő”-övezetébe eső falvak temetőinek és sírjeleinek feltérképezése, tipológiai rendszerezése megoldandó feladat. Az eddigi adatok alapján bizonyos, hogy Havadtő mellett még több helyen dolgoztak sírkőfaragók, illetve kőfaragó munkára többé-kevésbé specializált parasztmesterek, kiknek munkái bizonyos körben közkedvelteké váltak. Megfigyelhető, hogy a havadtői sírkövek az 1880–90-es évektől számíthatóan megjelennek a környező falvak temetőiben, főleg a Kis-küküllő mentén, Havadtőtől lefelé eső falvakban (nagyjából Bonyháig), de a mellékvölgyek falvaiban is (elsősorban a Havad vize mentén). A legtöbb sírkövet az 1900–1930 közötti évtizedekben készítették. Ekkorra kialakul néhány közkedvelt sírkőtípus, melyek előfordulási helyei kirajzolják a havadtői sírkövesek hatósugarát. Jellemzői a felül félkörívesen végződő táblaszerű forma, felső részén, melyet párkányzat vagy bemélyített vonal választ el az alsó téglalap formájú feliratos felülettől, virágkompozíciót találunk.

A kompozíciók általában széles lekerékített levelekből és szív vagy tulipánforma virágokból állnak, melyekhez hasonló elemek legkorábban néhány, 1850 körül készült, Menyhárt Károly-féle sírkövön fordulnak elő. Három fő típusa válik közkedvelté: az egyik középről indított részarányosan szétnyíló virágtő; másik, a félkörív két sarkából közepre hajló levelekből áll, melyek kör, csillag, szomorúfüz, eke, korona stb. ábrázolást fognak közre; a harmadik ez utóbbihoz hasonló, három-három levél által közrefogott rajzolat, de ezeken a levelek felülről indulnak. A köveket színezték is fehér, fekete, vörös, zöld és kék festékekkel. Megfigyelhető, hogy egy-egy vidék vagy falu ragaszkodik e típusok variációinak valamelyikéhez. Például a Küküllő jobb partjának mellékvölgyeiben levő falvakban gyakori a koronát ábrázoló faragás (Havad, Vadazsd, Szövérd stb.), míg máshol ezekből egyet sem látni (Kis-Nagykend, Balavásár stb.). Nagyikenden megfigyelhető a régebbi sírokon, hogy egyféle faragású követ helyeznek a gyermekek sírjára, és mást a felnőttek, illetve idős emberekére. A 20–30-as években szinte uniformizálódnak a temetők, egy-egy közkedvelt típus falvanként, temetőként uralkodóvá válik.

Összefoglalva a tanulságokat, megállapítható, hogy e vidék sírjelállításának gyakorlata a 18. sz. 70-es éveitől követhető nyomon. A sírkövek gazdagabb megformálásának, bizonyos vésett, faragott jelképeknek az elterjedése a 19. sz. elejétől figyelhető meg. A legváltozatosabb formák, a legszebb sírkövek az 1840–80-as években készültek. Az 1900-as évektől néhány kialakult típus válik általánossá, a formák leegyszerűsödnek

és vidékenként, falvanként jellemző forma válik uralkodóvá. A sírkőfaragás műfajának kialakulásában fontos szerepük volt azoknak a tehetséges parasztmestereknek, akik a népművészet (főleg a fafaragás) hagyományaiból, a városi kőfaragó mesterek ismereteiből, és egyéni leleményeikből egységes stílust teremtettek. Ezek közül a mesterek közül kiemelkedik a havadtői Menyhárt Károly.

HELYNEVEK ROMÁN FORDÍTÁSA

Alsó-Felsősfalva = Ocna de Sus, Ocna de Jos
 Balavásár = Bălăușeri
 Bere = Bereni
 Berekeresztúr = Bîra
 Bonyha = Bahnea
 Csöb = Cibu
 Erdőszentgyörgy = Sîngeorgiu de Pădure
 Énlaka = Inlaceni
 Görgényi havasok = Munții Gurghiului
 Gyulakuta = Fintinele
 Hargita = Harghita
 Havad = Neaua
 Havadtő = Vîforoasa
 Kisküküllő = Tîrnava Mică
 Kibéd = Chibed
 Kendő = Cinda
 Kelementelke = Calimănești
 Korond = Corund
 Küsmöd = Cușmed
 Makfalva = Ghindar
 Marosvásárhely = Tîrgu Mureș
 Mája = Maja
 Márkod = Mărculeni
 Nagy-Kiskend = Chendu
 Nyárad = Niraj
 Nyáradmagyarós = Măgherani
 Nyárádselye = Șilea Nirajului
 Nyárádszereda = Miercurea Nirajului
 Nyárádszentlászló = (Gálfalvával egyesítve) Gălești
 Nyárádszentanna = (Nyárádszeredával egyesítve)
 Parajd = Praid
 Siklód = Șiclod
 Segesvár = Sighisoara
 Sóvárad = Sarațeni
 Szolokma = Solocma
 Szentdemeter = Dumitrești
 Szentháromság = Troița
 Szentsimon = Sînsimion
 Szováta = Sovata
 Szövérd = Șuevița
 Vadazsd = Vădas
 Vaja = Vălenii